

Εὐχαριστία καὶ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ*

10. Συγκρότηση «τοῦ θεσμοῦ τῆς Ἐκκλησίας»

Εὐχαριστία δὲν εἶναι μόνο εἰκόνα τῆς Βασιλείας, ἀλλὰ καὶ φανέρωση τῆς ἴδιας τῆς Ἐκκλησίας, καὶ τοῦτο γιατί ἡ Ἐκκλησία, ἀντίθετα μὲ ὅσα ὑποστήριξε κατὰ καιροὺς ἡ Δυτικὴ θεολογία, δὲν ἐξαντλεῖται στὴν περίοδο μεταξὺ τῆς ἐπίγειας ζωῆς τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Δευτέρας Παρουσίας, ἀλλὰ προϋπήρχε³⁵, συνδεδεμένη μὲ τὴν προαιώνια βουλή τοῦ Θεοῦ γιὰ τὴν πορεία καὶ τὴν ἐκβαση τῆς θείας Οἰκονομίας, καὶ θὰ προεκταθεῖ «εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων» ὡς Βασιλεία τοῦ Θεοῦ³⁶. Ἡ Ἐκκλησία εἶναι πολὺ-πλευρο μυστήριον καὶ ὁ ὀρισμὸς τῆς, ἂν δὲν εἶναι ἀδύνατος, εἶναι καὶ αὐτὸς πολὺπλευρος καὶ πολυσύνθετος³⁷. Ἕνας «ὀρισμὸς», ποὺ παραπέμπει, ὄχι σὲ διανοητικὲς συλλήψεις, ἀλλὰ σὲ βιωματικὴ ἐμπειρία, εἶναι ὁ γνωστὸς «ὀρισμὸς» τοῦ ἁγίου Νικολάου Καβάσιλα: «Σημαίνεται δὲ ἡ Ἐκκλησία ἐν τοῖς μυστηρίοις». Καὶ ἂν μπορέσει ποτὲ κανεὶς νὰ δεῖ (ὄχι νὰ «ὀρίσει») τὴν Ἐκκλησία, μόνο στὴ Θ. Εὐχαριστία θὰ τὴν δεῖ: «Τὴν τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίαν, εἴ τις ἰδ εἶ ν δυνηθεῖ... οὐδὲν ἕτερον ἢ αὐτὸ μόνον τὸ Κυριακὸν ὄψεται σῶμα... Διὰ τοῦτο οὐδὲν ἀπεικὸς ἐνταῦθα διὰ

* Σ.τ.Σ.: Ὁλοκληρώνεται ἐδῶ τὸ τρίτο καὶ τελευταῖο μέρος. Τὸ πρῶτο δημοσιεύτηκε στὸ τ. 49 (σ. 7-18) καὶ ἡ δεύτερη συνέχεια στὸ τ. 51 (σ. 83-101).

35. Βλ. Ἰ. Καρμίρη, *Ὁρθόδοξος Ἐκκλησιολογία*, 1973, σ. 19 ἐξ.

36. Ἡ Ἐκκλησία «φύεται μὲν ἐν τῷδε τῷ βίῳ, καὶ τὰς ἀρχὰς ἐντεῦθεν λαμβάνει, τελειοῦται δὲ ἐπὶ τοῦ μέλλοντος, ἐπειδὴν εἰς ἐκείνην ἀφικώμεθα τὴν ἡμέραν» (Νικόλαος Καβάσιλας, *Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς*, 1-4, PG 150, 493 καὶ 501).

37. Χρειάζεται ἀρκετὴ ἐπαρση, γιὰ νὰ ἰσχυρισθεῖ κανεὶς ὅτι ὁ δικὸς του εἶναι ὁ κατ' ἐξοχὴν ὀρισμὸς τῆς Ἐκκλησίας, τῆ στιγμῆ ποὺ σ' ὀλόκληρη τὴν πατερικὴ περίοδο ἀπουσιάζει κάθε ὀρισμὸς τῆς Ἐκκλησίας καὶ Ὁρθόδοξοι ἐκκλησιολόγοι, ὅπως ὁ Ἰ. Καρμίρης στὴν *Ἐκκλησιολογία* του (1973), ὄχι μόνον ἀποφεύγουν νὰ δώσουν «ὀρισμό», ἀλλὰ κάνουν λόγο γιὰ «ὠχρὰν καὶ ἀτελῆ τινὰ ἔκφρασιν καὶ ἐρμηνείαν τοῦ ἀνεκφράστου καὶ ἀερμηνεύτου μυστηρίου τῆς Ἐκκλησίας» (σ. 11).

τῶν μυστηρίων τὴν Ἐκκλησίαν σημαίνεσθαι» (PG 150, 452-53)³⁸. Κατὰ τὸν Καβάσιλα, μεταξύ Ἐκκλησίας καὶ Εὐχαριστίας δὲν ὑπάρχει «ἀναλογία ὁμοιότητος», ἀλλὰ «πράγματος ταυτότης» (αὐτόθι) — μέχρι ἐκεῖ φθάνει ὁ ἱερός συγγραφέας! Αὐτὸ ἐπιτρέπει καὶ σ' αὐτὸν ὅπως καὶ σὲ ἄλλους ὄντως Ὀρθοδόξους δογματολόγους νὰ γράφουν — χωρὶς φόβο μήπως κατηγορηθοῦν γιὰ «μονομέρεια» — ὅτι ἡ Ἐκκλησία μεταβάλλεται σὲ Εὐχαριστία (Καβάσιλας, αὐτόθι) ἢ, κατὰ τὴν ἔκφραση τῶν Φλορόβσκη καὶ Καρμίρη, «ἡ Εὐχαριστία κάνει, πραγματοποιεῖ τὴν Ἐκκλησία»³⁹.

Ἄλλὰ, ὅπως γράφει ὁ ἀείμνηστος π. Φλορόβσκη, «μυστηριακὴ (κοινωνία - κοινότητα) δὲν σημαίνει τίποτα λιγώτερο ἀπὸ ἐσχατολογικὴ» (αὐτόθι, σ. 54). Ἡ Εὐχαριστία πραγματώνοντας τὴν Ἐκκλησία, τὴν ἀποκαλύπτει ὡς τὴν κοινωνία καὶ κοινότητα τῶν ἐσχάτων, «τῆς Ἐκκλησίας φερούσης ἐν γένει ἐσχατολογικὸν χαρακτήρα καὶ ζωῆς διαρκῶς ἐν τῇ ἐσχάτῃ ὥρᾳ» (Καρμίρης, *μν. ἔργ.*, σ. 164). Ἡ σημασία τῆς ἀλήθειας αὐτῆς δὲν εἶναι μόνον ἀνθρωπολογικὴ (σωτηρία καὶ θέωση τοῦ ἀνθρώπου διὰ τῶν Μυστηρίων καὶ μέσα στὴν Ἐκκλησία), ἀλλὰ καὶ κοσμολογικὴ καὶ ἐκκλησιολογικὴ. Στὸ τελευταῖο αὐτὸ σημεῖο θὰ ἐπιμείνουμε ἰδιαίτερος.

Ἡ Ἐκκλησία εἶναι κοινότητα μὲ ὠρισμένη *δομὴ* δὲν εἶναι ἀπλῶς «κοινότητα πίστεως καὶ καρδιῶν», ὅπως τὴν θέλει ἡ Προτεσταντικὴ θεολογία (βλ. Αὐγουστιαία Ὁμολογία), καὶ ὅπως τὴν ἀντιλαμβάνονται, ἀτυχῶς, καὶ πολλοὶ σύγχρονοι Ὀρθόδοξοι, οἱ ὁποῖοι προβάλλουν τὴν Ὀρθοδοξία κυρίως ὡς σύστημα ἰδεῶν ἢ σὰν μιὰ μορφὴ «θρησκείας», θρησκευτικοῦ βιώματος τῆς καρδιάς, παρακάμπτοντας τοὺς θεσμοὺς τῆς, καὶ μάλιστα τὸν ἐπίσκοπο καὶ τὴ συνοδικότητα. Ἄλλὰ ἀπὸ ποῦ ἀντλεῖ τὴ δομὴ τῆς Ἐκκλησίας; Ἀφοῦ εἶναι ἐσχατολογικὴ κοινότητα στὴ φύση τῆς, πῶς συνδέεται ἡ δομὴ τῆς μὲ τὴ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ;

Ὅπως συνέβη μὲ τὴν ἴδια τὴν Εὐχαριστία, ἔτσι καὶ μὲ τοὺς θεσμοὺς τῆς Ἐκκλησίας, ὅλη ἡ προσπάθεια τῆς ἀκαδημαϊκῆς θεολογίας ἐπικεντρώθηκε στὸ νὰ δείξει μὲ ποιὸν τρόπο συνδέονται — ἢ δὲν συνδέονται — οἱ διάφοροι θεσμοὶ καὶ τὰ λειτουργήματα τῆς Ἐκκλησίας μὲ τὴν ἐ-

38. Εἶναι ἄξιο ἀπορίας πῶς δὲν βρέθηκε ἀκόμα κάποιος νὰ κατηγορήσει τὸν Καβάσιλα γιὰ «εὐχαριστιακὸ μονισμό» (!), ὕστερα ἀπὸ αὐτὴ τὴ θέση ὅτι «μόνον» στὴν Εὐχαριστία ἀποκαλύπτεται ἡ Ἐκκλησία. Ἀξιοσημείωτο πάντως εἶναι ὅτι καὶ αὐτός, ὅπως καὶ ὁ ἅγιος Μάξιμος, προτιμοῦν τὴ γλώσσα τῆς εἰκόνας («ιδεῖν»), παρὰ τοῦ ὀρισμοῦ τῆς Ἐκκλησίας.

39. G. Florovsky: "the sacraments constitute the Church" ("The Church: Her Nature and Task", στὸ συλλογικὸ *The Universal Church in God's Design*, ἐκδ. Π.Σ.Ε., 1948, σ. 47). Καὶ ὁ Ἱ. Καρμίρης πῶς συγκεκριμένα: «ὀρθῶς παρατηρήθη ὅτι ἡ Εὐχαριστία ποιεῖ τὴν Ἐκκλησίαν» (*μν. ἔργ.*, σ. 94).

40. Βλ. τὸ βιβλίό μας *Ἡ Κτίσις ὡς Εὐχαριστία*, 1993. Ἡ πρώτη ἐκδοσις ἐξαντλήθηκε. Τὸ βιβλίον κυκλοφορεῖ προσεχῶς σὲ ἐκδοσις ἐπαυξημένη μὲ τὶς ὑποσημειώσεις ποὺ ὑποσχέθηκαμε στὴν πρώτη ἐκδοσις.

ργεια ζωή και διδασκαλία του Χριστού και των Ἀποστόλων (ἢ και μετὰ Παράδοση). Πολύ λίγη προσπάθεια καταβλήθηκε ὥστε νὰ φανεῖ ἡ σχέση τῶν θεσμῶν καὶ λειτουργημάτων αὐτῶν μετὰ τὴν ἐσχατολογικὴ προοπτικὴ τῆς Ἐκκλησίας. Καὶ ὅμως τὸ γεγονός ὅτι τὰ λειτουργήματα αὐτὰ πῆγασαν καὶ πηγάζουν ἀπὸ τὴν Εὐχαριστία⁴¹ μαρτυρεῖ ὅτι δὲν εἶναι δυνατόν παρὰ νὰ συνδέονται στενὰ μετὰ τὴν ἐσχατολογικὴ κοινότητα, τῆς ὁποίας ἡ Εὐχαριστία εἶναι εἰκόνα.

Ἄλλὰ τί σχέση μπορεί νὰ ἔχει ἡ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ μετὰ τὴν δομὴν; Ἡ ἔννοια τῆς δομῆς ἔχει διαβληθεῖ ὄχι μόνον ἀπὸ τὸν εὐσεβισμό, ὁ ὁποῖος ἔρριξε τὸ βάρος ὅλο στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἀνθρώπου ἢ τὴν ἠθικὴ συμπεριφορὰ του, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴ σύγχρονη φιλοσοφία καὶ σκέψη, ἡ ὁποία τείνει νὰ θεωρεῖ κάθε δομὴ σὰν ἀλλοτρίωση τοῦ προσώπου καὶ τῆς ἐλευθερίας του.

Ἄν ὅμως δὲν δώσουμε στὴ «δομὴν» νομικὸ χαρακτήρα μιᾶς ἐξωθεν ἐπιβαλλομένης ἀθεντίας, ἀλλὰ τὴ συνδέσουμε μετὰ τὴν ἑτερότητα τῶν προσωπικῶν σχέσεων, τότε τὰ πράγματα ἀλλάζουν. Στὴ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ θὰ ὑπάρχει ἑτερότητα σχέσεων, καὶ αὐτὴ δημιουργεῖ τὴν ποικιλία καὶ τὴν ιεράρχηση τῶν λειτουργημάτων.

Γιὰ νὰ γίνουμε πιὸ συγκεκριμένοι, σύμφωνα μετὰ τὰ βιβλικὰ καὶ πατερικὰ δεδομένα, ἡ ἐσχατολογικὴ κοινότητα, ἡ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ, θὰ περιλαμβάνει τὰ ἐξῆς βασικὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα συνιστοῦν ἑτερότητα σχέσεων, καὶ μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια δομῆς ὑπαρκτικοῦ χαρακτήρα:

(α) Σύναξη τοῦ διασκορπισμένου λαοῦ τοῦ Θεοῦ, καὶ κατὰ προέκταση ἐνότητα τοῦ κατατεμαχισμένου ἀπὸ τὴ φθορὰ καὶ τὸ θάνατο κόσμου, «ἐπὶ τὸ αὐτό». Ὅπως εἶδαμε ἤδη (πιὸ πάνω §4), ἡ σύναξη αὐτὴ ἀποτελεῖ οὐσιαστικὸ στοιχεῖο τῶν ἐσχάτων, τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ.

(β) Σύναξη μετὰ κέντρο τὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ, ὁ ὁποῖος, ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος ἐνσαρκώνει τὴν ἴδια τὴν παρουσία τοῦ Θεοῦ στὸν κόσμον ὡς «εἰκὼν τοῦ Θεοῦ τοῦ ἀοράτου» (Κολ. 1,15) καὶ, ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, ἐνσωματώνει καὶ ἐνώνει στὸ πρόσωπό Του «τοὺς πολλούς», ὡς ὁ «Παῖς Κυρίου» καὶ ὁ ἐσχατολογικὸς «Υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου», ἢ ὡς ὁ «πρωτότοκος πάσης κτίσεως... πρωτότοκος ἐκ τῶν νεκρῶν», ὡς «ἡ κεφαλὴ τοῦ σώματος, τῆς ἐκκλησίας» (Κολ. 1, 15-20).

(γ) Σύναξη μετὰ κέντρο τὸν Χριστό, ὁ ὁποῖος ὅμως θὰ περιστοιχίζεται ἀπὸ τοὺς «δώδεκα» (ἢ τοὺς Ἀποστόλους), οἱ ὁποῖοι θὰ «καθήσουν ἐπὶ δώδεκα θρόνους κρίνοντες τὰς δώδεκα φυλὰς τοῦ Ἰσραὴλ» (Ματθ. 19,28· Λουκ. 18,31).

Συνεπῶς, ἡ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ, ἡ ἐσχατολογικὴ κοινότητα, θὰ εἶναι σύναξη (τοῦ «λαοῦ τοῦ Θεοῦ» καὶ «τῶν πάντων»), στὴν ὁποία ὅμως θὰ ὑπάρχει ἑτερότητα σχέσεων, καθωρισμένη ἀπὸ τὴ διαφορὰ μεταξὺ

41. Βλ. ἀναλυτικὰ τὸ βιβλίον μας *Ἡ ἐνότης τῆς Ἐκκλησίας ἐν τῇ Θ. Εὐχαριστίᾳ καὶ τῷ Ἐπισκόπῳ*, 1965/1990.

τῶν τριῶν τοῦλάχιστον στοιχείων, τὰ ὁποῖα ἀναφέραμε: Λαός (ἢ «οἱ πολλοὶ» ἢ ἀκόμα «τὰ πάντα»), Χριστός, Ἀπόστολοι. Χωρὶς τὰ στοιχεῖα αὐτὰ δὲν μπορεῖ νὰ νοηθεῖ ἡ ἐσχατολογικὴ κοινότητα καί, κατὰ προέκταση, ἡ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ. Ἡ Βασιλεία δὲν εἶναι ἀπλῶς ἐσωτερικὸ βίωμα «καρδιῶν»⁴², ἀλλὰ ἐνότητα πάντων στὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ, ὡς «εἰκόνος τοῦ Θεοῦ τοῦ ἀοράτου», ἐνὸς Χριστοῦ ὅμως, ὅπως μᾶς τὸν γνωρίζουν καὶ παραδίδουν οἱ Ἀπόστολοι, καὶ ὄχι ὅπως τὸν θέλει ἢ τὸν φαντάζεται ὁ καθένας⁴³. Ἐπὶ πλέον, καὶ μέσα στὸν ἴδιο τὸ λαὸ ἢ τοὺς «πολλοὺς» θὰ ὑπάρχει ποικιλία χαρισμάτων, γιατί δὲν εἶναι νοητὴ μιὰ ἰσοπέδωση τῶν πάντων στὴ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ. Ἡ ποικιλία καὶ πολυμορφία, ἡ ὁποία δὲν διασπᾶ, ἀλλὰ συγκροτεῖ τὴν ἐνότητα τοῦ σώματος (Α΄ Κορ. 12), θὰ εἶναι ἀσφαλῶς χαρακτηριστικὸ τῆς Βασιλείας, ὅπως εἶναι καὶ τῆς Ἐκκλησίας.

Ἔτσι αὐτὰ τὰ «εἰκονίζει» ἡ Θ. Εὐχαριστία ὡς εἰκόνα τῆς Βασιλείας. Ἔτσι προσλαμβάνουν ἰδιαίτερη σημασία οἱ ἐξῆς παρατηρήσεις:

(α) Ὅλες οἱ χειροτονίες στὰ βασικὰ δομικὰ λειτουργήματα τῆς Ἐκκλησίας (λαϊκοῦ, διακόνου, πρεσβυτέρου καὶ ἐπισκόπου) λαμβάνουν χώρα ἀπαραιτήτως μέσα στὴ Θ. Εὐχαριστία⁴⁴. Τὸ Βάπτισμα καὶ τὸ Χρίσμα, ποὺ εἶναι ἡ «χειροτονία» τῶν λαϊκῶν —γιατὶ «λαϊκός» δὲν εἶναι, ὅπως συνήθως νομίζεται, ὁ μὴ χειροτονημένος, ἀλλὰ αὐτὸς ποὺ μὲ τὸ Βάπτισμα καὶ τὸ Χρίσμα εἶναι τακτικὸ μέλος τῆς εὐχαριστιακῆς συνάξεως μὲ ὅλα τὰ δικαιώματα καὶ τὶς ὑποχρεώσεις ποὺ αὐτὸ συνεπάγεται— αὐτὰ τὰ δύο Μυστήρια ἦταν ἐνωμένα μὲ τὴν Εὐχαριστία στὴν

42. Ἡ φράση τοῦ Κυρίου «ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ ἐντὸς ὑμῶν ἐστί» (Λουκ. 17,21), ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα, σημαίνει: ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ εἶναι ἀνὰ μέσας ας (προφανῶς μὲ τὴν παρουσία τοῦ ἴδιου τοῦ Χριστοῦ).

43. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι στὰ ἑσχατὰ «ἐγερεθήσονται πολλοὶ ψευδοχριστοὶ» (Ματθ. 24,24· Μάρ. 13,22) καὶ γι' αὐτὸ ἡ μαρτυρία καὶ κρίση τῶν γνησίων ἀποστόλων εἶναι ὄχι μόνο ἰστορικὰ ἀλλὰ καὶ ἐσχατολογικὰ καθοριστικῆς σημασίας.

44. Πολλὲς φορὲς τελοῦνται χειροτονίες διακόνων στὸ πλαίσιο τῆς Λειτουργίας τῶν Προηγιασμένων. Αὐτὸ προῆλθε ἀπὸ τὸ συλλογισμὸ ὅτι, ἀφοῦ στὴν πλήρη Λειτουργία ὁ διάκονος χειροτονεῖται λίγο πρὸ τῆς θείας κοινωνίας, καὶ ἡ Προηγιασμένη εἶναι ἀκολουθία μὲ κύριο σκοπὸ τὴ Μετάληψη, μπορεῖ νὰ γίνῃ κατ' αὐτὴν μιὰ τέτοια χειροτονία. Αὐτὸς ὁ συλλογισμὸς παραβλέπει τὸ ὅτι ἡ τέλεση χειροτονίας στὸ πλαίσιο τῆς Εὐχαριστίας συνδέεται μὲ τὸν ὅλο εἰκονισμὸ τῆς Βασιλείας, πράγμα ποὺ συμβαίνει μόνο στὴν τελεία Λειτουργία, ὅπως δείχνει καὶ ἡ λειτουργικὴ πράξη στὴν ἀρχαία Ἐκκλησία (Ἰππόλυτος κλπ.). Εἶναι, ἄλλωστε, ἀμφισβητήσιμο ἂν ὁ ἐπίσκοπος μπορεῖ νὰ προστεῖ Λειτουργίας, ποὺ δὲν περιέχει Ἀναφορὰν. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι στὴν ἀκολουθία τοῦ Ἑσπερινοῦ —καὶ ἡ Λειτουργία τῶν Προηγιασμένων δὲν εἶναι παρὰ Ἑσπερινὸς στὴ διάρθρωσή της— ὁ ἀρχιερεὺς οὐδέποτε προΐσταται ὡς τελετουργός, ἀλλὰ «παρίσταται» ἢ «ἵσταται» δίπλα στοὺς χοροὺς («χοροστατεῖ»). Γενικά, ὅλες οἱ ἀκολουθίες ποὺ δὲν συνδέονται μὲ τὴν Εὐχαριστία (ὄρθρος, ἑσπερινός κλπ.) εἶναι ἔργα τῶν πρεσβυτέρων, καὶ εἶναι ἀμφίβολο ἂν πρέπει νὰ τελοῦνται ἀπὸ ἐπισκόπους. Αὐτὸ εἶναι σημαντικό, γιατί μαρτυρεῖ ἐκτὸς τῶν ἄλλων, ὅτι τὸ κατ' ἐξοχὴν ἔργο τοῦ ἐπισκόπου εἶναι ἡ πρ ο σ φ ο ρ ἂ τῆς Εὐχαριστίας, δηλαδὴ ἡ τέλεση Λειτουργίας, ποὺ περιλαμβάνει Ἀναφορὰ.

ἀρχαία Ἐκκλησία, καὶ ἦταν ἀδιανόητα χωρὶς αὐτήν, ὅπως καὶ οἱ χειροτονίες.

(β) Σὲ ἀντίθεση μὲ ὅλες τὶς ἄλλες «χειροθεσίες» (ὑποδιακόνου, ἀναγνώστου κλπ.), οἱ ὁποῖες, ἐπειδὴ δὲν συνεπάγονται δομικὰ λειτουργήματα, λαμβάνουν χώρα ἐκτὸς τῆς Εὐχαριστίας (στὸ τέλος τοῦ Ὁρθρου, συνήθως), οἱ χειροτονίες αὐτὲς θεωρήθηκαν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ἀκόμα τοῦ Ἰγνατίου Ἀντιοχείας, ὅτι συνεπάγονται λειτουργήματα, ποὺ «εἰκονίζουν» τὰ στοιχεῖα, ποὺ, ὅπως εἶδαμε, «δομοῦν» τὴν ἐσχατολογικὴ κοινότητα: τὸ «πλῆθος», δηλαδὴ τὸ «λαὸ» σὲ σὺ ν α ξ η, τὸ θρόνο τοῦ Θεοῦ, τὸν ὁποῖον κατέχει ὁ ἐπίσκοπος, τοὺς ἀποστόλους, τοὺς ὁποῖους εἰκονίζουν οἱ πρεσβύτεροι, μὲ ἐνδιάμεσο λειτούργημα τοὺς διακόνους, οἱ ὁποῖοι στὴν περίπτωση ποὺ ὁ ἐπίσκοπος εἰκονίζει τὸν Πατέρα, αὐτοὶ εἰκονίζουν τὸν «δοῦλο τοῦ Κυρίου» Ἰησοῦν (Ἰγνάτιος), σὲ περίπτωση δὲ ποὺ ὁ ἐπίσκοπος εἰκονίζει τὸ Χριστὸ ὡς κατέχοντα τὸν Θρόνο τοῦ Θεοῦ, αὐτοὶ εἰκονίζουν τὰ «λειτουργικὰ πνεύματα, τὰ εἰς διακονίαν ἀποστελλόμενα» (Ἐβρ. 1,14), τοὺς ἀγγέλους, ὅπως εἶδε καὶ περιέγραφε τοὺς διακόνους ἡ βυζαντινὴ παράδοση καὶ εἰκονογραφία.

Τὸ συμπέρασμα, ποὺ ἔχει σημασία γιὰ τὸ θέμα μας, εἶναι ὅτι ἡ Εὐχαριστία, ὡς εἰκόνα τῶν ἐσχάτων —καὶ μ' αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ιδιότητα— προσέφερε καὶ προσφέρει τὴ βασικὴ δομὴ τῆς Ἐκκλησίας, χωρὶς τὴν ὁποία, κατὰ τὸν ἅγιο Ἰγνάτιο, «ἐκκλησία οὐ καλεῖται» (Τράλ. 3,1). Τὰ δομικὰ αὐτὰ στοιχεῖα τῆς Ἐκκλησίας εἶναι οὐσιώδη, καὶ ἔχουν σχέση μὲ τὸ εἶναι (καὶ ὄχι ἀπλῶς τὸ εὑ εἶναι) τῆς, γιὰ τὴν ἄπτονται τῆς φύσεώς τῆς ὡς εἰκόνας τῆς Βασιλείας. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ διατάραξη τῆς βασικῆς αὐτῆς δομῆς τῆς Ἐκκλησίας στρεβλώνει τὴν εἰκόνα τῆς Βασιλείας, ποὺ πρέπει νὰ ἐμφανίζει στὴν ἱστορία ἡ Ἐκκλησία, καὶ προϋποθέτει μιὰ ἐσχατολογία ἢ ὁποία εἴτε (α) δὲν ἐπιδέχεται εἰκονισμὸ τῶν ἐσχάτων στὴν ἱστορία εἴτε (β) δὲν ἔχει δομικὰ στοιχεῖα, μὲ τὴν ὑπαρκτικὴ, καὶ ὄχι τὴ νομικὴ, ἔννοια τοῦ ὄρου, ποὺ ἀναφέραμε πιὸ πάνω· εἴτε (γ) περιέχει δομικὰ στοιχεῖα —ἐτερότητα σχέσεων— ἄλλα ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ μᾶς παρέδωσε ἡ βιβλικὴ καὶ πατερικὴ μας παράδοση καὶ ποὺ περιγράψαμε συνοπτικὰ πιὸ πάνω⁴⁵. Τὰ ἄλλα αὐτὰ στοιχεῖα

45. Στὴν ἐφημερίδα *Καθημερινή* (22.7.94) ἐμφανίστηκε πρόσφατα ἄρθρο τοῦ Χ. Μαλεβίτη μὲ τίτλο «Οἱ ἐπίσκοποι», μὲ τὸ ὁποῖο ζητεῖται ἡ κατάργησις τοῦ θεσμοῦ τῶν ἐπισκόπων, γιὰ τὸ προκαλοῦν μὲ τὶς διενέξεις τοὺς καὶ τὴ χρυσοποικιλτὴ ἀμφισβήσιν τοὺς, καὶ ὁ περιορισμὸς στὸ θεσμὸ τῶν ἱερέων (ἄραγε τί τοὺς χρειαζόμαστε καὶ αὐτούς;). Θὰ περιμέναμε κανεὶς περισσότερὴ γνῶσις τῶν θεολογικῶν πραγμάτων ἀπὸ τὸν κ. Μαλεβίτη. Ἀλλὰ ἴσως ἡ εὐθύνη ἀνήκει τελικὰ στὴν Ἐκκλησίαν καὶ τὴ θεολογίαν, οἱ ὁποῖες ὅλα αὐτὰ τὰ χρόνια δὲν φρόντισαν νὰ δεῖξοῦν γιὰ τὴν οἰθεσμοὶ τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας ἔχουν «ἐσχατὴ» ἀλήθειαν καὶ νόημα. Συμπτώματα, ὅπως αὐτὰ τοῦ ἁρθροῦ τοῦ κ. Μ., θὰ ἐμφανίζονται διαρκῶς καὶ περισσότερο, ὅσο ἡ θεολογία δὲν ἐπιτελεῖ τὸ χρέος τῆς νὰ ἐρμηνεύει τὰ δόγματα καὶ τοὺς θεσμούς, καὶ νὰ δείχνει τὴ γενικώτερη σημασίαν τοὺς.

πρέπει νὰ μᾶς πεί κανεὶς ποῖα εἶναι, καὶ γιατί πρέπει αὐτὰ νὰ ἀντικαταστήσουν ἐκεῖνα ποὺ παραλάβουμε ἀπὸ τὴν παράδοση⁴⁶.

Ἡ θεώρηση τῶν λειτουργημάτων καὶ θεσμῶν τῆς Ἐκκλησίας ὡς εἰκόνας τῆς Βασιλείας ἔχει ὡς συνέπεια τὸ νὰ μὴ μποροῦν νὰ νοηθοῦν καὶ λειτουργήσουν οἱ θεσμοὶ παρὰ μόνο σὲ σχέση ὁ ἕνας μὲ τὸν ἄλλο. Ἐπειδὴ κάθε θεσμὸς καὶ κάθε λειτουργημὰ ἀποτελεῖ μέρος μιᾶς εἰκόνας, ἂν ἕνα ἀπὸ τὰ λειτουργήματα αὐτὰ ἀπομονωθεῖ καὶ ἐξαρθεῖ, ὥστε νὰ πεί στὰ ἄλλα «χρειαν σου οὐκ ἔχω» (Α΄ Κορ. 12, 21-24), τότε ἐπέρχεται στρέβλωση ὅλης τῆς εἰκόνας. Ἡ εἰκόνα τῆς Βασιλείας εἶναι ἐνιαία, καὶ ἡ ὄντολογία τῶν λειτουργημάτων προϋποθέτει ἀλληλεξάρτηση καὶ σχέση μεταξύ τους, ὅπως δραματικά τονίζει ὁ Παῦλος στὴν Α΄ πρὸς Κορινθίους ἐπιστολή του (κεφ. 12). Δὲν μπορεῖ, γιὰ παράδειγμα, ὁ ἐπίσκοπος νὰ ὑπάρξει χωρὶς τοὺς πρεσβυτέρους καὶ τὸ λαό, οὔτε οἱ πρεσβύτεροι καὶ ὁ λαὸς χωρὶς τὸν ἐπίσκοπο. Αὐτὸ προστατεύει τὴν Ἐκκλησία τόσο ἀπὸ τὸ «δεσποτισμὸ» ἢ τὸν «κληρικαλισμὸ» καὶ τὸν «πρεσβυτεριανισμὸ», ὅσο καὶ ἀπὸ τὸ «λαϊκισμὸ» — ἔκτροπες ποὺ γεννήθηκαν ἱστορικά, ὅταν ὑποχώρησε ἡ εἰκονολογικὴ - ἐσχολογικὴ προσέγγιση, ποὺ ἐμπεριέχει ἡ εὐχαριστιακὴ ἐκκλησιολογία, καὶ ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ μιὰ ἀτομοκρατικὴ καὶ δικανικὴ ὄντολογία τῶν λειτουργημάτων. Ἀπόδειξη τούτου ἀποτελεῖ τὸ γεγονός ὅτι μόνον ἡ Εὐχαριστία διέσωσε στὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία, τοῦλάχιστον θεωρητικά, τὴν ἀλληλεξάρτηση τῶν ἐκκλησιαστικῶν λειτουργημάτων, ἀφοῦ ἀπαγορεύεται ἡ τέλεση Εὐχαριστίας χωρὶς σύναξη λαοῦ, χωρὶς τὸ «Ἀμήν» τοῦ λαοῦ⁴⁷, καὶ χωρὶς πρεσβυτέρους καὶ ἐπίσκοπο —

Ἄν ὑπάρχουν Ὁρθόδοξοι θεολόγοι ποὺ θεωροῦν τὴν ἐρμηνεία τῶν δογμάτων «προτεσταντικὴ» (!) ἰδιομορφία, καταλαβαίνει κανεὶς γιατί ἔχομε τέτοια φαινόμενα. Ἄν ἔκαναν τὸ ἴδιο καὶ οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἄφηναν τὰ δόγματα ἀνερμηνεύτα ὡς πρὸς τὴ σημασία τους γιὰ τὴν ὑπάρξη, ὁ Χριστιανισμὸς θὰ εἶχε περιθωριοποιηθεῖ στὴν ἱστορία πρὸ πολλοῦ.

46. Π.χ. γιατί νὰ περιορισθοῦμε μόνο στὸν ἱερέα; Ὁ Προτεσταντισμὸς ἀπέρριψε τοὺς ἐπισκόπους, γιατί δὲν τοὺς εὔρισκε στὴν Καινὴ Διαθήκη, σύμφωνα μὲ τὸ ἀξίωμα *saceris* (τώρα ἀρχίζει δειλὰ-δειλὰ νὰ ἐπανεξετάζει τὸ ζήτημα). Ἀλλὰ τὸ νὰ ἐπιλέγεις ἀπὸ τὴν παράδοση τὸν ἱερέα, καὶ νὰ ἀπορρίπτεις ἄλλα στοιχεῖα, ἀπλῶς καὶ μόνο γιατί ἐνοχλοῦν ψυχολογικὰ ἢ ἠθικὰ, δὲν ἀποτελεῖ καλὴ θεολογία, οὔτε κἂν προτεσταντικὴ. Ὑποψιαζόμεστε ὅτι πίσω ἀπὸ τέτοιες ἀντιλήψεις κρύβεται ἡ θεώρηση τῆς Ἐκκλησίας ὡς ἰδρύματος ἐξυπηρετήσεως θρησκευτικῶν ἀναγκῶν, βιώσεως τοῦ «ἱεροῦ» καὶ σχέσεως μὲ τὸ «θεῖον», ὅποτε, πράγματι, ὁ ἱερέας καὶ ἀπαραίτητος εἶναι (πρβλ. ἀρχαιοελληνικὲς καὶ ἀνατολικὲς θρησκείες) ἀλλὰ καὶ ἄρκου γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτό. Τὸ θέμα εἶναι σοβαρό. Εἶναι ὁ Χριστιανισμὸς «θρησκεία» καὶ μπορεῖ νὰ ὑπάρξει συγγενεία του μὲ ἄλλες θρησκείες στὴ βάση τῆς ἰδέας τοῦ «ἱεροῦ» καὶ τοῦ «θείου»;

47. Χαρακτηριστικὰ εἶναι ὅσα γράφει ὁ Κύριλλος Ἀλεξανδρείας (PG 74, 893): ἡ παρουσία καὶ τὸ «Ἀμήν» τῶν λαϊκῶν στὴν Εὐχαριστία εἶναι ἀναγκαῖα, «ἵνα τῆ τῶν ἱερέων τελειότητι τὸ δοκοῦν ἐλλείπειν τοῖς τῶν λαῶν ἀναπληρῶτο μέτροις, καὶ οἷον τοὺς μικροὺς μετὰ τῶν μεγάλων ὡς ἐνότητα Πνεύματος παραδέχοιτο ὁ Θεός». Τὸ «Ἀμήν» ἀποτελεῖ ἱερὸ δικαίωμα τῶν λαϊκῶν, καὶ κακῶς ἐκφωνεῖται συνήθως ἀπὸ τοὺς κληρικούς στίς ἱερὲς ἀκολουθίες. Ἀνάγεται ἤδη στίς πρῶτες ἀποστολικὲς Ἐκκλησίες (Α΄ Κορ. 14,16) καὶ στοὺς πρῶτους αἰῶνες (μαρτυρία Ἰουστίνου, Α΄ Ἀπολ. 65).

ἔστω καὶ μόνον μὲ τὸ ἀντιμῆνσιο καὶ τὸ μνημόσυνο τοῦ τελευταίου. Ὅλα αὐτὰ εἶναι ἀδιανόητα ἔξω ἀπὸ τὴν Εὐχαριστία, ὅπου κάθε λειτουργημα (λαϊκοὶ καὶ κληρικοὶ) ἐνεργοῦν χωρὶς σύναξη καὶ ἀλληλεξάρτηση. Ἡ Εὐχαριστία ὡς σύναξη τοῦ λαοῦ γύρω ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο καὶ τοὺς πρεσβυτέρους διασώζει καὶ ἐκφράζει μέσα στὴν ἱστορία τὴν εἰκόνα ἐνὸς κόσμου, ποῦ θὰ ἔχει ὑπερβεῖ τὴ θανατηφόρα ἀποσπασματικότητα καὶ φθορά του, χάρη στὴν ἔνωση καὶ ἐνσωμάτωσή του σ' Ἐκεῖνον, ποῦ μὲ τὸ Σταυρὸ καὶ τὴν Ἀνάστασή Του, κατὰ τὴ μαρτυρία τῶν ἀποστόλων Του, ἔνωσε τὰ διεσπῶτα, συνήγαγε «εἰς ἓν» τὸν κόσμον Του, καὶ ἐγκατέστησεν ἔτσι τὴ Βασιλεία Του⁴⁸.

Αὐτὴ τὴν εἰκόνα πρέπει νὰ δείχνει ἡ Ἐκκλησία, τόσο στὸν ἑαυτὸ της ὅσο καὶ στὸν κόσμον, τελώντας τὴν Εὐχαριστία καὶ συγκροτώντας τοὺς θεσμούς της. Αὐτὸ εἶναι τὸ μεγαλύτερο ὄραμα καὶ τὸ σπουδαιότερο κήρυγμα, ὄραμα καὶ κήρυγμα πίστεως, ἐλπίδος καὶ ἀγάπης, ποῦ ἔχει νὰ προσφέρει ἡ Ἐκκλησία. Γι' αὐτὸ καὶ πρέπει νὰ τὴ διαφυλάξει «ὡς κόρην ὀφθαλμοῦ» ἀπὸ κάθε ἐκτροπὴ καὶ στρέβλωση⁴⁹.

11. Κοινωνία τοῦ Ἁγίου Πνεύματος

Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι, κατὰ τὸ τροπᾶριο τῆς Πεντηκοστῆς, τὸ Ἅγιον Πνεῦμα εἶναι ἐκεῖνο τὸ Ὅποιο «ὅλον συγκροτεῖ τὸν θεσμόν τῆς Ἐκκλησίας». Ἐκεῖνο, ποῦ μᾶς διαφεύγει πολλὰς φορὲς, εἶναι ὅτι τὸ Πνεῦμα στὴν Καινὴ Διαθήκη δίνεται στοὺς ἀνθρώπους μετὰ τὴν Ἀνάστασιν τοῦ Χριστοῦ (Ἰω. 7, 39), ἀκριβῶς γιατί ὁ ἐρχομὸς Του στὸν κόσμον σηματοδοτεῖ τὴν ἔλευσιν τῶν «ἐσχάτων ἡμερῶν» στὴν

48. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι στὴν πατερικὴ παράδοση (Μάξιμος, Ἀναστάσιος Σιναΐτης, Θεόδωρος Στουδίτης κ.ά.) ὁ ὅρος Σύναξη εἶναι τεχνικὸς ὅρος, ποῦ δηλώνει χωρὶς ἐπεξήγηση τὴν Εὐχαριστία. Αὐτὸ ἀποτελεῖ συνέπεια τῆς συνδέσεως τῆς Εὐχαριστίας μετὰ τὴ Βασιλεία, ἡ ὁποία ἐπίσης εἶναι «σύναξις». Πρβλ. § 4 πῦρ πάνω.

49. Οἱ στρεβλώσεις ποῦ μπορεῖ νὰ ὑποστῇ ἡ Ἐκκλησία ἐπεκτείνονται πολλὰς φορὲς καὶ στὴ δομὴ καὶ σειρά ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν τῆς Θ. Λειτουργίας ἀπὸ τοὺς κληρικούς. Ἔτσι ἔχει πλέον ἐπικρατήσει νὰ ἀναγινώσκονται μυστικὰ κατὰ τὴν ὥρα τοῦ Τρισαγίου ἢ Ἐκτενῆς καὶ τὰ «κατηχούμενα», τῶν ὁποίων ἡ θέση εἶναι μετὰ τὸ Εὐαγγέλιο, ὡς κατακλειδα τοῦ τμήματος τῆς Λειτουργίας, τὸ ὁποῖο ἐπιτρέπεται καὶ στοὺς κατηχομένους νὰ παρακολουθήσουν. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ καταντᾷ σχεδὸν κωμικὸ νὰ λένε ψιθυριστὰ καὶ μεταξύ τους οἱ Λειτουργοί: «οἱ κατηχούμενοι τὰς κεφαλὰς ὑμῶν τῷ Κυρίῳ κλίνετε κλπ.» (!) (σὰν νὰ εἶναι ἐκεῖνοι οἱ κατηχούμενοι) ἢ νὰ ψιθυρίζουν πάλι μεταξύ των τὶς αἰτήσεις τῆς Ἐκτενῆς οἱ ὁποῖες ὁμῶς καλοῦν ἐμφανῶς τὸ λαὸ νὰ ἀνταποκριθῇ μετὰ τὸ ἐκτενὲς «Κύριε ἐλέησον!» Ἀλλὰ ἐκεῖ ποῦ ἔχει κανεὶς τὴν αἴσθησιν ὅτι ἀνατρέπονται τὰ πάντα, εἶναι ὅταν ἡ εὐχὴ τῆς Ἀναφορᾶς, ποῦ ἀρχίζει μετὰ τὸ «Ἄξιον καὶ δίκαιον Σὲ ὑμνεῖν...» ἔχει ἡδη ἀναγνωσθεῖ μυστικῶς ἀπὸ τὸν λειτουργό, πρὶν δώσει τὴν παραγγελίαν «εὐχαριστήσωμεν τῷ Κυρίῳ» —συνήθως κατὰ τὴν ὥρα τοῦ «Πιστεύω»— ἢ ὅταν σὲ περίπτωσιν ποῦ λειτουργοῦν περισσότεροι ἱερεῖς, «μοιράζου» μεταξύ τους τμήματα τῆς Ἀναφορᾶς, τὰ ὁποῖα ἀναγινώσκουν συγχρόνως! Ἔτσι ἡ συνέχεια καὶ ἡ δομὴ τῆς εὐχαριστιακῆς Ἀναφορᾶς καταστρέφονται, καὶ γι' αὐτὸ ἐπιβάλλεται νὰ διορθωθοῦν τέτοιου εἶδους παρεκκλίσεις.

ἱσ τ ο ρ ί α (Πράξ. 2,17). Δὲν εἶναι δὲ ὑπερβολή, ἐὰν Βασιλεία καὶ Πνεῦμα Ἅγιον ταυτισθοῦν: «ἐλθέτω ἡ βασιλεία σου· τούτέστιν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον» (Μάξιμος, PG 90, 885). Ἡ σύνδεση, λοιπόν, τοῦ Πνεύματος μετὰ τὴ «συγκρότηση τοῦ θεσμοῦ τῆς Ἐκκλησίας» ὑποδηλώνει ὅτι τόσο «ὁ θεσμός» τῆς Ἐκκλησίας, ὅσο καὶ τὸ πλαίσιο, μέσα στὸ ὁποῖο πραγματώνεται, δηλαδή ἡ εὐχαριστιακὴ σύναξη, ἀντλοῦν τὸ νόημά τους ἀπὸ τὴ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ.

Ἡ Θ. Εὐχαριστία προσεγγίζεται κατὰ κανόνα ἀπὸ τὴ χριστολογικὴ ὀπτική γωνία, ἐνῶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα χρησιμοποιεῖται συνήθως μόνον ἐπικουρικὰ στὴν εὐχαριστιακὴ θεολογία. Αὐτὸ ὀφείλεται σὲ δυτικὴ ἐπίδραση. Εἶναι γνωστὴ ἡ διαμάχη μεταξὺ Ὁρθοδόξων καὶ Λατίνων μετὰ τὸ Σχίσμα ὡς πρὸς τὸ θέμα αὐτό. Τὸ θέμα δὲν λύνεται μόνον ἱστορικά, ἀφοῦ ὑπάρχουν πράγματι ἀρχαῖες Λειτουργίες, στίς ὁποῖες ἡ Ἐπίκληση ἢ ἀπουσιάζει ἢ βρῖσκεται σὲ δευτερεύουσα θέση. Τὸ ζήτημα εἶναι κατ' ἐξοχὴν θ ε ο λ ο γ ι κ ὸ, καὶ ἡ σημασία του ἀπτεται καὶ τοῦ θέματος, ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ.

Ἄν ἡ Εὐχαριστία ἦταν ἀπλῶς μιὰ ἐπανάληψη ἐνὸς γεγονότος τοῦ παρελθόντος, τότε διερωτᾶται κανεὶς γιατί δὲν ἀντιγράφεται πιστὰ ἡ πράξη τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου κατὰ τὴ Λειτουργία, σύμφωνα μετὰ τὴν ὁποία πράξη ὁ Χριστὸς πρῶτα εὐλόγησε τὸν ἄρτον καὶ τὸν οἶνον καὶ ἔπειτα εἶπε τοὺς λόγους «λάβετε, φάγετε κλπ.», ἐνῶ στὴ Λειτουργία γίνεται τὸ ἀντίστροφο. Εἶναι φανερό ὅτι στὴν Εὐχαριστία δὲν ἀντιγράφουμε — ἓνα ἱστορικὸ γεγονός. Ὅπως γράφει ὁ Νικόλαος Καβάσιλας ἡ περιγραφή τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου στὴν Εὐχαριστία —καὶ ἡ ἐπανάληψη τῶν λόγων τοῦ Κυρίου «λάβετε, φάγετε...» κλπ.— γίνεται «ἐν εἶδει διηγήσεως», ἐνῶ τὸ ἔργο τῆς μεταβολῆς τῶν Δώρων σὲ Σῶμα καὶ Αἷμα Χριστοῦ ἀνήκει στὸ Ἅγιο Πνεῦμα. Ἡ μεταβολὴ τῶν Δώρων προϋποθέτει τὴν κάθοδο τοῦ Πνεύματος, τὸ δὲ Πνεῦμα ἐρχόμενο φέρνει στὴν ἱστορία τίς «ἔσχατες ἡμέρες» (Πράξ. 2,17). Δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει παρουσία τοῦ Χριστοῦ στὴν Εὐχαριστία ἔξω ἀπὸ τὰ πλαίσια αὐτά, τὰ πνευματολογικὰ καὶ ἐσχατολογικὰ. Ἡ «πραγματικὴ παρουσία» τοῦ Χριστοῦ στὴν Εὐχαριστία προϋποθέτει καὶ συνεπάγεται τὴν σύναξη «ἐπὶ τὸ αὐτὸ» τῆς ἐσχατολογικῆς κοινότητος, τὴν ὁποία συγκροτεῖ τὸ Πνεῦμα. Μόνον στὸ πλαίσιο τῆς συνάξεως αὐτῆς γίνεται ἡ μεταβολὴ τῶν στοιχείων σὲ Σῶμα καὶ Αἷμα Χριστοῦ.

Ἄπὸ τὴν παρατήρηση αὐτὴ προκύπτουν ὠρισμένα σημαντικὰ συμπεράσματα:

(α) Ἡ Εὐχαριστία εἶναι σύναξη καὶ λ ε ι τ ο υ ρ γ ί α. Εἶναι μεγάλο λάθος νὰ μιλοῦμε γιὰ τὴν Εὐχαριστία, χωρὶς ἀναφορὰ στὴ Λειτουργία. Ἡ ἀκαδημαϊκὴ θεολογία διαπράττει συχνὰ αὐτὸ τὸ λάθος. Ὁ δογματολόγος τῆς Εὐχαριστίας πρέπει νὰ εἶναι καὶ λειτουργιολόγος ἢ τουλάχιστον ἐνημερωμένος στὰ θέματα τῆς Λειτουργικῆς. Γιατὶ δὲν μπορεῖ νὰ

άπομονωθεί και εξεταστεί μεμονωμένα το Μυστήριο της μεταβολής των Δώρων και της «πραγματικής παρουσίας» του Χριστού, αλλά πρέπει να εξεταστεί ως οργανική ένότητα με όλες τις βασικές λειτουργικές πράξεις, που συνιστούν την άνακεφαλαίωση της θείας Οικονομίας και την εξεικόνιση της Βασιλείας. Είδαμε ότι έτσι βλέπουν την Εύχαριστία ο Ίγνάτιος, και κυρίως ο Μάξιμος, και άλλοι πατέρες. Οί βασικοί λειτουργικοί τύποι και πράξεις δεν είναι διακοσμητικά στοιχεία του Μυστηρίου είναι ή ίδια ή σπονδυλική στήλη του Μυστηρίου.

(β) Ός σύναξη ή Εύχαριστία προϋποθέτει την παρουσία και συμμετοχή όλων των «τάξεων» και λειτουργημάτων⁵⁰. Όλα αυτά μαζί εικονίζουν την έσχατολογική κοινότητα, καθώς και την υπέρβαση όλων των φυσικών (ήλικία, φυλή, φύλο κλπ.) και κοινωνικών (πλούσιοι, πτωχοί, έπαγγέλματα κλπ.) διαίρέσεων. Μια Εύχαριστία μόνο για σπουδαστές, για παιδιά, για δικηγόρους ή γιατρούς, για μέλη οργανώσεων κλπ. στρεβλώνει την εικόνα της Βασιλείας, και δεν δικαιώνεται από κανένα απόλυτως λόγο, ποιμαντικό ή άλλο.

(γ) Η Εύχαριστία είναι κοινωνία και μετάληψη του Σώματος και του Αίματος του Χριστού, το οποίο όμως είναι «πληρες Πνεύματος Αγίου»⁵¹. Μεταλαμβάνουμε του Χριστού, αλλά συγχρόνως «εις Πνεύματος Αγίου κοινωνία» (Λειτουργία Μ. Βασιλείου). «Ημās δέ πάντας, τους εκ του ένδς άρτου και του ποτηρίου μετέχοντας, ένώσαις άλλήλοις, εις ένδς Πνεύματος αγίου κοινωνία ν...» παρακαλεί τον Θεό Πατέρα ή Λειτουργία του Μ. Βασιλείου κατά την ιερή στιγμή της Αναφορās. Το Πνεύμα δεν κατέρχεται μόνον

50. Για το λόγο αυτό είναι άδιανόγητη στην Έκκλησία μας ή τέλεση της Εύχαριστίας από μόνο τον ιερέα ή τον επίσκοπο ή και τον λαϊκό (βλ. ως προς το τελευταίο την ένδιαφέρουσα μαρτυρία του *Λειμωναρίου* του Ιωάννου Μόσχου: PG 87, 2869-71). Η παρουσία και συμμετοχή όλων αυτών των «τάξεων» είναι αναγκαία, γιατί έτσι μόνον ολοκληρώνεται ή Εύχαριστία ως εικόνα της Βασιλείας. (Η παρουσία του επισκόπου, όταν δεν είναι φυσική, είναι απόλυτως αναγκαία με τη μορφή του «καιρού», που παίρνει ο ιερέυς από το θρόνο του επισκόπου, το ύπογεγραμμένο από τον οικείο επίσκοπο Αντιμήνσιο, πάνω στο οποίο τελεί την Εύχαριστία, και το μνημόσυνο του επισκόπου αυτού στο «Έν πρώτοις μνήσθητι Κύριε» της Αναφορās. Έτσι κάθε Θ. Λειτουργία προϋποθέτει τη βασική δομή της Έκκλησίας: επίσκοπος - πρεσβύτερος (-διάκονοι) - λαός Θεού. Λειτουργία χωρίς την άμεση ή έμμεση, με τη μορφή που προαναφέραμε, παρουσία του επισκόπου είναι τόσο άδιανόγητη όσο και εκείνη, από την οποία άπουσιάζουν οι λαϊκοί. Αύτά δεν είναι «τύποι» άπλοί, αλλά άπτονται του ίδιου του είναι της Έκκλησίας).

51. Είναι χαρακτηριστική ή φράση «πλήρωμα ποτηρίου πίστεως Πνεύματος Αγίου», που λέγει ο Λειτουργός, κάθε φορά που έμβάλλει τη μερίδα του Άμνου στο Άγιο Ποτήριο προ της θείας Κοινωνίας. Το ίδιο επαναλαμβάνει και όταν έγγχει το Ζέον. Κατά τις συζητήσεις μεταξύ Λατίνων και Όρθοδόξων μετά το Σχίσμα το Ζέον θεωρήθηκε από τους τελευταίους ως σοβαρό σημείο διαφωνίας, λόγω του ότι ο συμβολισμός του στο Βυζάντιο συνδεόταν με το Άγιο Πνεύμα.

«ἐπὶ τὰ προκείμενα δῶρα ταῦτα», ἀλλὰ καὶ «ἐφ' ἡμᾶς» (τοὺς λειτουργοὺς καὶ τὴν εὐχαριστιακὴ συνάξει). Ἐτσι ἡ «πραγματικὴ παρουσία» τοῦ Χριστοῦ διευρύνεται, γιὰ νὰ περιλάβει ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι τὴν Κεφαλὴ καὶ τὸ σῶμα σὲ μιὰ ἐνότητα. Ἡ Εὐχαριστία ὡς κοινωνία τοῦ ἁγίου Πνεύματος γίνεται «κοινωνία τῶν ἁγίων» μὲ τὴ διπλὴ ἔννοια: τῶν ἁγίων (οὐδέτερο) καὶ τῶν ἁγίων (ἀρσενικό)⁵². Ἡ Εὐχαριστία γίνεται ἔτσι τὸ μυστήριον τῆς ἀγάπης.

«Ἡ ἀγάπη οὐδέποτε ἐκπίπτει· εἴτε δὲ προφητεῖαι, καταργηθῶσιν· εἴτε γλῶσσαι, παύσονται· εἴτε γνῶσις, καταργηθήσεται. Ἐκ μέρους γὰρ γινώσκομεν καὶ ἐκ μέρους προφητεύομεν· ὅταν δὲ ἔλθῃ τὸ τέλειον, τὸ ἐκ μέρους καταργηθήσεται... Νυνὶ δὲ μένει πίστις, ἐλπίς, ἀγάπη, τὰ τρία ταῦτα· μεῖζον δὲ τούτων ἡ ἀγάπη» (Α' Κορ. 13, 8-13).

Ὁ ἐσχατολογικὸς χαρακτήρας τῆς Εὐχαριστίας συνάπτεται οὐσιαστικὰ στὸν ἐσχατολογικὸ χαρακτήρα τῆς ἀγάπης, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὴν βιωματικὴν πεμπουσία τῆς Βασιλείας. Κάθε ἄσκηση καὶ κάθε κάθαρση ἀπὸ τὰ πάθη εἶναι στὴν οὐσία προϋποθέσεις τῆς Εὐχαριστίας, καὶ τοῦτο γιὰ τὴν Εὐχαριστία εἶναι ἀδιανόητη χωρὶς τὴν ἀγάπη. Ἡ ἀγάπη δὲν εἶναι ἀπλῶς μιὰ ἀρετὴ· εἶναι μιὰ ὄντολογικὴ, καὶ ὄχι μιὰ ἠθικὴ ἀπλῶς κατηγορία. Ἡ ἀγάπη εἶναι αὐτὸ ποῦ θὰ ἐπιζήσῃ στὸν «ἀγήρω καὶ ἄλμητον αἰῶνα», ὅταν ὅλα τὰ χαρίσματα, ποῦ μᾶς ἐντυπωσιάζουν σήμερον, ὅπως ἡ γνῶση, ἡ προφητεία κλπ., θὰ καταργηθοῦν⁵³.

Ἀπὸ ὅλες τὶς μορφὲς τῆς ἀγάπης ἡ πιὸ σημαντικὴ τόσο ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς Εὐχαριστίας ὅσο καὶ τῶν ἐσχάτων εἶναι ἡ ἀγάπη πρὸς τὸν ἑαυτὸν. Ὅτι ἡ ἀγάπη αὐτὴ δὲν εἶναι ἀπλῶς θέμα ἠθικῆς (μίμηση Χριστοῦ καὶ ὑπακοὴ στὴν ἐντολή Του), ἀλλὰ ἔχει ὄντολογικὸ περιεχόμενο, συνδεόμενο ἄμεσα μὲ τὴν Εὐχαριστία καὶ τὸν ἐσχατολογικὸ τῆς χαρακτήρα, ἐπιχειρεῖ νὰ δείξει ὁ ἅγιος Μάξιμος μὲ μιὰ βαθειὰ ἀνάλυση τοῦ αἰτήματος τῆς Κυριακῆς προσευχῆς «ἄφες ἡμῖν τὰ ὀφειλήματα ἡμῶν κλπ.», τὸ ὁποῖον συνδέει μὲ τὸ προηγούμενον αἶτημα: «τὸν

52. Γιὰ τὴ διπλὴ αὐτὴ ἔννοια τῆς «κοινωνίας τῶν ἁγίων» βλ. τὴν ἐξονυχιστικὴν ἐξέταση τῶν πατερικῶν πηγῶν στὸ ἔργο τοῦ W. Elert, *Abendmahl und Kirchengemeinschaft in der alten Kirche hauptsächlich des Ostens*, 1954.

53. Εἶναι πραγματικὰ ἀξιοσημείωτο τὸ φαινόμενο, ποῦ παρατηρεῖται ἰδιαίτερα στὶς μέρες μας, νὰ τρέχουν οἱ ἄνθρωποι πίσω ἀπὸ ἐντυπωσιακὰ χαρίσματα, ὅπως ἡ προορατικότητα, ἡ διορατικότητα κλπ., καὶ νὰ τὰ θεωροῦν ὡς τὶς κατ' ἐξοχὴν ἀποδείξεις ἀγιότητος καὶ παρουσίας τοῦ ἁγίου Πνεύματος. Θυμίζουν οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ τοὺς Ἰουδαίους, οἱ ὁποῖοι «σημεῖον αἰτοῦσιν», γιὰ νὰ πιστέψουν. Τὰ χαρίσματα ὅμως αὐτά, τὰ ὁποῖα καὶ οἱ Κορινθιοὶ, πρὸς μεγάλην λύπην τοῦ Παύλου, θεωροῦσαν τότε σὰν τὰ πιὸ σημαντικὰ (βλ. Α' Κορ. 12-13), εἶναι πολὺ ὑποδεέστερα τῆς ἀγάπης, γιὰ τὴν ὁποῖαν, ὅπως γράφει ὁ Παῦλος, σὲ ἀντίθεση μ' ἐκείνην, αὐτὰ δὲν θὰ ἐπιζήσουν στὰ ἔσχατα.

ἄρτον ἡμῶν τὸν ἐπιούσιον κλπ.». Τὸ ἐπιχείρημά του εἶναι πολύπλοκο, ὅπως καὶ ἡ ὄλη γλώσσα του, ἀλλὰ τὰ ἐξῆς σημεῖα ἀπὸ τὴν *Ἑρμηνείαν εἰς τὸ Πάτερ ἡμῶν* ἀξίζει νὰ τὰ προσέξουμε:

Ἡ οὐσία τοῦ ὄντολογικοῦ χαρακτήρα τῆς ἀγάπης πρὸς τοὺς ἐχθροὺς ἐγκείται στὸ ὅτι ἡ μνήμη τῶν κακῶν, ποὺ διέπραξε σὲ βάρος μας ὁ ἐχθρὸς μας, ἂν φθάσει νὰ τυπωθεῖ στὸ νοῦ μας («τυποῦσθαι τὸν νοῦν») τ ἐ μ ν ε ι «τῇ γνώμῃ τὴν φύσιν», ἀφοῦ μὲ τὴ μνησικακία ἐμφανίζεται καὶ εἶναι κανεὶς «πρὸς τινὰ τῶν ἀνθρώπων διεστηκῶς, ἄνθρωπος ὢν». Ἡ ἀγάπη τῶν ἐχθρῶν, συνεπῶς, εἶναι στὴν οὐσία ἔνωση τῆς γνώμης καὶ τοῦ λόγου τῆς φύσεως («ἐνωθείσης τῆς γνώμης τῷ λόγῳ τῆς φύσεως»). Μὲ τὴν ἀγάπη αὐτὴ παύει ἡ φύση νὰ στασιάζει κατὰ τοῦ ἑαυτοῦ της λόγῳ τῆς γνώμης («κατὰ τὴν γνώμην πρὸς ἑαυτὴν στασιάζουσαν τὴν φύσιν») καὶ ἔτσι ἐπέρχεται καὶ καταλλαγὴ πρὸς τὸν Θεόν, διότι «τῆς γνώμης ἐνωθείσης τῷ λόγῳ τῆς φύσεως, ἀστασίαστος ἔσται πρὸς τὸν Θεὸν ἢ τῶν τοῦτο κατωρθωκότων προαίρεσις» (PG 90, 901).

Πολλὰ συνεπῶς ἐξαρτῶνται γιὰ μᾶς ἀπὸ τὴν ἐλεύθερη προαίρεση, γιὰ νὰ μπορέσει ἡ φύση νὰ ὑπερβεῖ τὴ διαίρεση καὶ τὸ θάνατο. Αὐτὸ προϋποθέτει νέκρωση ὡς πρὸς τὸν «νῦν αἰῶνα» καὶ μετάσταση πρὸς τὴν ἀγήρω ζωὴν: «ὁ τὸν γνωστικὸν ἄρτον αἰτῶν (= τὸν ἄρτον τῆς Βασιλείας)... ἀφεις τοῖς ὀφειλέταις τὰ ὀφειλήματα, οἷα δὴ γνοῦς ὅτι κατὰ φύσιν ὑπάρχει θνητός... προλαμβάνει τὴν φύσιν κατὰ τὴν γνώμην... ἵνα μὴ δὲν ἑαυτῷ συναποκομιζῆται γνώρισμα τῆς μοχθηρίας τοῦ νῦν αἰῶνος πρὸς τὴν ἀγήρω ζωὴν μεθιστάμενος...» (PG 90, 904). Ἄν δὲν συγχωρήσει κανεὶς τοὺς ἐχθροὺς του, ὑποκύπτει στὴ φύση, ὅπως αὐτὴ εἶναι στὸν «νῦν αἰῶνα», δηλαδὴ στὴ διαίρεση, τὸν «στασιασμό» της καὶ τὸ θάνατο, καὶ θέτει σὲ κίνδυνο τὸ ἀληθινὸ εἶναι της, τὸ ὁποῖον ὁ ἄρτος τῆς Εὐχαριστίας προσφέρει στὸν ἄνθρωπο ὡς τὸν ἄρτο τοῦ «μέλλοντος αἰῶνος» τῆς Βασιλείας: «Τοῦτον γὰρ οἶμαι δηλοῦσθαι τὸν αἰῶνα διὰ τοῦ σήμερον... Τὸν ἄρτον ἡμῶν, ὃν κατ' ἀρχὰς ἐπ' ἀθανασία τῆς φύσεως ἠτοίμασας, δὸς ἡμῖν σήμερον, κατὰ τὴν παροῦσαν ζωὴν οὔσι τῆς θνητότητος... ἵνα νικήσῃ τὸν θάνατον κτλ.» (PG 90,897).

Μετὰ τίς παρατηρήσεις αὐτὲς δὲν ἀπορεῖ κανεὶς ὅταν συναντᾷ σὲ πατερικὰ κείμενα ἐρμηνεῖες τῆς Εὐχαριστίας, ποὺ σχεδὸν καθ' ὑπερβολὴν τονίζουν τὴν ἄφεση τῶν ἐχθρῶν ἐπικεντρώνοντας ἐκεῖ τὴν προσοχή μας. Σχολιάζοντας ὁ Ἀναστάσιος Σιναΐτης (†608;) τὴ Θ. Λειτουργία, τὴν ὁποία, ὅπως καὶ ὁ Μάξιμος καλεῖ ἀπλῶς «Σύναξιν», στὸν «Λόγον περὶ τῆς ἀγίας Συνάξεως» (PG 89, 825-849) γράφει μεταξὺ ἄλλων σὲ σχέση μὲ τὸ «ἄφες ἡμῖν...».

«Διό, παρακαλῶ, φεύγωμεν τὸ πονηρὸν τοῦτο καὶ ἀσυγχώρητον ἄ-

μάρτημα (τῆς μνησικακίας). Καὶ εἰ βούλει μαθεῖν ὅτι ὑπὲρ πᾶσαν ἄλλην ἁμαρτίαν χειρὸν ὑπάρχει ἢ τῆς μνησικακίας σκότωσης, ἄκουσον. Πᾶσα ἁμαρτία πρὸς βραχὺ μὲν ἐπιτελεῖται, ταχέως δὲ καὶ τελειοῦται, οἷον πορνεύει τις, καὶ μετὰ τοῦτο τὸ μέγεθος τῆς ἁμαρτίας ἐννοήσας, πρὸς ἐπίγνωσιν μεταβαίνει, ἡ μνησικακία δὲ ἄπαιστον ἔχει τὸ πάθος φλεγμαῖνον... "Ὅπου γὰρ μνησικακία πεφυτευμένη, ἐκεῖ οὐδὲν ὠφελεῖ, οὐ νηστεία, οὐ προσευχή, οὐ δάκρυα, οὐκ ἐξομολόγησις, οὐ δέησις, οὐ παρθενία, οὐκ ἐλεημοσύνη, οὐκ ἄλλο οὐδὲν ἀγαθόν· πάντα γὰρ καταλύει ἡ μνησικακία ἢ πρὸς τὸν ἀδελφόν...

Πολλῶν ἀκούω πολλάκις λεγόντων· Οἴμοι πῶς ἔχω σωθῆναι; νηστεύειν οὐκ ἰσχύω, ἀγρυπνεῖν οὐκ ἐπίσταμαι, παρθενεύειν οὐ δύναμαι, κόσμου ἀναχωρῆσαι οὐ φέρω, πῶς λοιπὸν δύναμαι σωθῆναι; Πῶς; ἐγώ σοι λέγω· Ἄφες καὶ ἀφειθήσεται σοι... ἰδοὺ μία ὁδὸς σύντομος πρὸς σωτηρίαν. Ὑποδείξω σοι οὖν καὶ δευτέραν. Ποίαν; Μὴ κρίνετε, φησί, καὶ οὐ μὴ κριθῆτε. Ἴδοὺ καὶ ἄλλη χωρὶς νηστείας, καὶ ἀγρυπνίας καὶ κόπου... Ὁ οὖν κρίνων πρὸ τῆς Χριστοῦ παρουσίας Ἀντίχριστός ἐστι, ὅτι τὸ ἀξίωμα τοῦ Χριστοῦ ἀρπάζει...».

Τὰ «ὑπερβολικά» αὐτὰ λόγια τοῦ Ἀναστασίου, συνδυαζόμενα μὲ ἐκείνα τοῦ Μαξίμου⁵⁴, ὄχι μόνο ἐξηγοῦν, γιὰτὴ ἡ Ἐκκλησία ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἐθεώρησε τὴ συμφιλίωση τῶν ἐχθρῶν ἀπαράβατη προϋπόθεση γιὰ τὴ συμμετοχὴ στὴν Εὐχαριστία (Ματθ. 5,23), ἀλλὰ καὶ μᾶς δείχνουν πόσο ἄρρηκτα εἶναι δεμένη μὲ τὴ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ ἡ Εὐχαριστία. Τὸ κρίσιμο σημεῖο στὸ ὄλο θέμα εἶναι ὅτι πρέπει νὰ ἀντιμετωπίζουμε τὸν ἄλλον, ὄχι ὅπως ἦταν χθὲς ἢ ὅπως εἶναι σήμερα, ἀλλὰ ὅπως θὰ εἶναι στὸ μέλλον στὰ ἔσχατα, δηλαδὴ ὡς μέλος καὶ πλησίον μας στὴ Βασιλεία. Γιὰτὴ τὸ μέλλον δίνει τὴν ἀληθινὴ ὑπόστασι σὲ ὅλα τὰ ὄντα: ἡ θέση τους στὴ Βασιλεία. Καὶ αὐτὸ ἀκριβῶς διαφεύγει τὴν κρίσιμ μας, ἀφοῦ ἀνήκει ἀποκλειστικὰ στὸ Θεὸ καὶ στὴν ἐλευθερία τοῦ ἄλλου: «Σὺ μὲν γὰρ ἴσως ὁρᾷς αὐτὸν ἁμαρτάνοντα, οὐκ οἶδας ἐν ποίῳ τέλει τὸν βίον παρελθόν» (Ἀναστάσιος, *ἐνθ' ἀν.*, 845).

54. Συγκλονιστικά εἶναι ὅσα γράφει ὁ Μάξιμος γιὰ τὴ συκοφαντία τόσο ὡς πρὸς θέματα «βίου» ὅσο καὶ ὡς πρὸς θέματα «πίστεως» (φαίνεται ὅτι καὶ τὰ δύο τὰ ὑπέστη ὁ ἅγιος): «Ὁὐκ ἔστι πόνος ψυχῆς βαρύτερος συκοφαντίας, κἂν τε εἰς πίστιν, κἂν τε εἰς βίον τις συκοφαντεῖται καὶ οὐδεὶς ταύτης καταφρονεῖν δύναται, εἰ μὴ μόνος ὁ εἰς Θεὸν ἀποβλεπόμενος ὡς ἡ Σωσάννα, τὸν μόνον δυνάμενον καὶ ἐξ ἀναγκῶν ῥύσασθαι ὡσπερ κάκεινην, καὶ τοὺς ἀνθρώπους πληροφορῆσαι, ὡς καὶ περὶ ἐκείνης· καὶ τὴν ψυχὴν τῆ ἐλπίδι παραμυθῆσασθαι. Ὅσον εὐχὴ ἐκ τῆς ψυχῆς ὑπὲρ τοῦ συκοφαντήσαντος, τοσοῦτον καὶ ὁ Θεὸς πληροφορεῖ τοὺς σκανδαλισθέντας» (PG 90, 1069). Ὁ πειρασμός εἶναι πάντοτε ἰσχυρὸς νὰ ἀντεπιτεθεῖ κανεὶς στὸ συκοφάντη, γιὰ νὰ μὴ σκανδαλίζονται ψυχές. Ὁ Μάξιμος δὲν φαίνεται νὰ ἐγκρίνει τὴ θέση αὐτῆ: διακινδυνεύει τὸν σκανδαλισμὸ, προκειμένου νὰ ἐξασφαλίσει τὴν ἀγάπη καὶ τὴν ἀφῆση (δηλαδὴ τὴν μὴ τιμωρία) τοῦ συκοφάντη, ἀφήνοντας στὸ Θεὸ τὴν πληροφορία τῶν σκανδαλισθέντων. Πόσο ξένα φαίνονται αὐτὰ στὴ σημερινή, ἀκόμα καὶ «χριστιανική», νοοτροπία μας!

Ἔτσι ὁ ἐσχατολογικὸς προσανατολισμὸς τῆς Εὐχαριστίας δημιουργεῖ τὸ δικό της ἦθος: τὸ εὐχαριστιακὸ ἦθος, τὸ ἦθος τῆς ἀφέσεως, ἡ ὁποία δὲν εἶναι ἀπλή ἐσωτερικὴ κατάσταση, ἀλλὰ βιώνεται ὡς σὺναξη, ὡς συνύπαρξη μὲ ἐκεῖνον ποὺ μᾶς ἔβλαψε σὲ ἐνα μέλλον, ποὺ δὲν τὸ ἐλέγχουμε ἐμεῖς καὶ ποὺ δὲν ἔχει τέλος, στὸν «ἄληκτον καὶ ἀγήρω αἰῶνα». Γιὰ νὰ εἶναι ἡ Εὐχαριστία «εἰς ἄφεισιν ἀμαρτιῶν καὶ εἰς ζωὴν αἰώνιον» γιὰ ὅσους μετέχουν σ' αὐτὴν καὶ μεταλαμβάνουν, πρέπει νὰ εἶναι συγχρόνως εἰς ἄφεισιν ἐκ μέρους μας τῶν ἀμαρτιῶν τῶν ἄλλων καὶ «εἰς ζωὴν αἰώνιον» μαζὶ τοὺς στὴ σὺναξη τῆς Βασιλείας⁵⁵.

12. Μεταμόρφωση τοῦ κόσμου

«Πάντοτε νῦν καὶ αἰεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων»! Μὲ αὐτὴ τὴν ἐκφώνηση, στὴν ὁποία ἀτυχῶς προστίθεται ἀπὸ τοὺς λειτουργοὺς στὴν ἀρχὴ τῆς τῆς «Εὐλογητὸς ὁ Θεὸς ἡμῶν»⁵⁶, ἀποσύρονται τὰ Ἅγια ἀπὸ τὴν Τράπεζα γιὰ νὰ μεταφερθοῦν στὴν Πρόθεση κατὰ τὸ τέλος τῆς λειτουργίας. Ὅποιαδήποτε ἐρμηνεῖα καὶ ἂν δοθεῖ σ' αὐτὴ τὴν ἐκφώνηση, τὸ γεγονὸς ὅτι ἀρχικὰ δὲν ἦταν συνδεδεμένη μὲ τὸ «Εὐλογητὸς ὁ Θεὸς ἡμῶν», μᾶς παραπέμπει στὴν ἐσχατολογικὴ προοπτικὴ τῆς Εὐχαριστίας, εἴτε μὲ τὴ μορφή, ποὺ προτιμοῦν πολλοὶ ἐρμηνευτὲς τῆς Λειτουργίας, τῆς ὑποσχέσεως δηλαδὴ τοῦ Χριστοῦ κατὰ τὴν Ἀνάληψή Του ὅτι θὰ εἶναι μαζὶ μὲ τοὺς μαθητὲς Του στὴν Ἐκκλησία «ἕως τῆς συντελείας τοῦ αἰῶνος», εἴτε μὲ τὴν ἔννοια ὅτι μὲ τὴν Εὐχαριστία εἰ-

55. Πολλοὶ πνευματικοὶ δὲν ἐπιτρέπουν τὴν συμμετοχὴ στὴ Θ. Κοινωνία σὲ ὅσους δὲν ἔχουν συμφιλιωθεῖ μὲ τοὺς ἐχθροὺς τοὺς. Αὐτὸ δὲν ἀποτελεῖ μόνο συμμόρφωση πρὸς τὴν ἐντολὴ τοῦ Χριστοῦ (Ματθ. 5, 23), ἀλλὰ καὶ συνέπεια τοῦ ὅτι ἡ Εὐχαριστία εἶναι εἰκόνα καὶ πρόγευση τῆς Βασιλείας, στὴν ὁποία θὰ κληθοῦμε νὰ συνυπάρξουμε μὲ τοὺς ἐχθροὺς μας αἰῶνα. Ἡ παραγγελία «ἀγαπήσωμεν ἀλλήλους, ἵνα ἐν ὁμοιοῖα ὁμολογήσωμεν» ἀποτελεῖ οὐσιαστικὸ στοιχεῖο τῆς Θ. Λειτουργίας. Ἡ ἐνότητα τῆς πίστεως, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ καὶ αὐτὴ οὐσιώδη καὶ ἀπαράβατη προϋπόθεση τῆς εὐχαριστιακῆς κοινωνίας, δηλώνεται ἐπίσημα μὲ τὴν ἀπαγγελία τοῦ Συμβόλου τῆς Πίστεως, τὸ ὁποῖο, ὅπως εἶδαμε πρὸ πάντων (§ 6), κατὰ τὸν ἅγιο Μάξιμο ἔχει καὶ αὐτὸ ἐσχατολογικὸ χαρακτήρα. Ἔτσι ἡ πίστη καὶ ἡ ἀγάπη ἐνώνονται στὸ ἴδιο εὐχαριστιακὸ γεγονὸς, ποὺ εἰκονίζει τὴ μέλλουσα Βασιλεία τοῦ Θεοῦ μέσα στὸν κόσμον καὶ τὴν ἱστορία.

56. Κατὰ τοὺς λειτουργιολόγους (Τρεμπέλας, Φουντούλης κ.ά.) τὸ «εὐλογητὸς ὁ Θεὸς ἡμῶν» δὲν ὑπῆρχεν ἀρχικὰ στὴν ἀρχὴ τῆς ἐκφωνήσεως, ἀλλὰ προστέθηκε ἀργότερα, καὶ, ἂν μὴ τι ἄλλο, δὲν πρέπει νὰ ἐκφωνεῖται. Βλ. Ἰ. Φουντούλη, Ἀπαντήσεις..., Β', σ. 350 ἐξ. Θεωροῦμε τοῦτο πολὺ σημαντικὸ ἀπὸ θεολογικῆς ἀπόψεως. Μὲ τὴν προσθήκη τοῦ «εὐλογητὸς ὁ Θεὸς ἡμῶν» ἀλλάζει τὸ νόημα τῆς ἐκφωνήσεως καὶ γίνεται δοξολογικὸ (ἂς σημειωθεῖ ὅτι μὲ τὸ «εὐλογητὸς...» ἀρχίζου ν καὶ δὲν τελειώνουν οἱ ἱερεῖς ἀκολουθίες), ἐνώ χωρὶς τὴν προσθήκη αὐτὴ δηλώνει τὴν προέκταση τοῦ Μυστηρίου στὸν «ἄληκτον καὶ ἀγήρω αἰῶνα» τῆς Βασιλείας, πράγμα ποὺ ἀποτελεῖ καὶ τὸν σκοπὸ αὐτῆς τῆς ἐκφωνήσεως στὸ τέλος τῆς Λειτουργίας.

σερχόμεθα στὸν «ἄληκτον καὶ ἀγήρω αἰῶνα» (οἱ «αἰῶνες τῶν αἰώνων» δηλώνουν τὴν ἀτέρμονη διάρκεια τοῦ χρόνου) κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ Μ. Βασιλείου. Σὲ κάθε περίπτωση, αὐτὸ πού δηλώνει ἡ ἔκφώνηση αὐτὴ εἶναι ὅτι ἡ Εὐχαριστία, καὶ ὅλα ὅσα αὐτὴ συνεπάγεται καὶ προσφέρει, δὲν περιορίζονται στὰ ὅρια τοῦ κατατεμαχισμένου χρόνου μας, ἀλλὰ προεκτείνονται στὸν αἰῶνα, πού δὲν ἔχει τέλος.

Οἱ συνέπειες αὐτῆς τῆς προεκτάσεως τῆς Εὐχαριστίας «εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων» εἶναι γιὰ τὴν ὑπαρξη βαρυσήμαντες. Σηματοδοτοῦν τὴν ὑπέρβαση τοῦ τραγικοῦ, πού μᾶς βασανίζει μετὰ τὴν πτώση καὶ μᾶς προσφέρουν τὴ γεύση μιᾶς ζωῆς, πού προσιδιάζει στὸν ἄκτιστο Θεό.

Μὲ τὸ νὰ εἶναι ἡ Εὐχαριστία «εἰκόνα τῆς Βασιλείας» ὑπογραμμίζει ἀναπόφευκτα τὸ παράδοξο τοῦ «ἤδη καὶ ὄχι ἀκόμα», πού ἐμπεριέχεται στὴ χριστιανικὴ ἐσχατολογία. Ἡ Ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ ἔχει σημάνει τὴν τελικὴ νίκη κατὰ τῆς φθορᾶς καὶ τοῦ θανάτου, ἀλλὰ ἡ νίκη αὐτὴ δὲν ἔχει πραγματοποιηθεῖ ἀκόμη στὴν ἱστορία. Ὁ θάνατος παραμένει ἔσχατος ἐχθρὸς (Α΄ Κορ. 15,26), δηλαδὴ ἐχθρὸς πού θὰ νικηθεῖ τελευταῖος, ἀφοῦ ἀκόμα τὸ κεντρί του λαβώνει τὴν κτίση. Πρόκειται βέβαια γιὰ ἓνα κεντρί, πού γνωρίζουμε ὅτι τελικὰ δὲν θανατώνει (Α΄ Κορ. 15,55), καὶ ὅτι αὐτὸ κάνει τὸ θάνατο αὐτῶν πού μετέχουν στὸ σῶμα τοῦ Ἀναστάντος Χριστοῦ, «κοίμηση». Αὐτὸ ὅμως δὲν ἐξαλείφει τὴν πρ ο σ δ ο κ ἰ α τῶν ἐσχάτων, ὅταν ἡ Ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ θὰ γίνῃ καὶ ἀνάσταση τῶν σωμάτων μας κατὰ τὴν ὁμολογία τοῦ Συμβόλου τῆς πίστεώς μας. Αὐτὴ τὴν ἔντονη πρ ο σ δ ο κ ἰ α, δηλαδὴ λαχτάρα, τὴν ὁποία τείνουμε νὰ ξεχάσουμε, γιὰ τὴ Δευτέρω Παρουσία καὶ τὴν Ἀνάσταση τῶν σωμάτων, δὲν τὴν αἶρει, οὔτε τὴν ἀφανίζει ἡ Εὐχαριστία ἀντίθετα τὴν κάνει πῶς ἔντονη: μ α ρ α ν α θ ἰ ἄ, «ναί, ἔρχου Κύριε» (Ἀποκ. 22,17). Ἄν ἡ Εὐχαριστία ὡς εἰκόνα τῶν ἐσχάτων χρησιμοποιηθεῖ σὰν ἓνα εἶδος «ἀναληθικοῦ», γιὰ νὰ ξεχνοῦμε τὸ ὅτι τὸ κακὸ καὶ ἡ ἁμαρτία βασανίζουν ἀκόμα τὴν κτίση, τότε θὰ πρόκειται γιὰ σοβαρὴ παρεξήγηση. Ὁ ἐσχατολογικὸς χαρακτήρας τῆς Εὐχαριστίας δὲν ἐξασθενίζει, ἀλλὰ ἐπιτείνει τὴν πάλη κατὰ τοῦ κακοῦ πού μᾶς περιβάλλει, τόσο τοῦ «ἡθικοῦ», ὅπως συνήθως λέγεται, ὅσο καὶ τοῦ «φυσικοῦ» κακοῦ. Ὡς εἰκόνα τῆς Βασιλείας, ἡ Εὐχαριστία μᾶς κάνει νὰ συνειδητοποιοῦμε βαθύτερα τὴν ἀντίθεση μεταξὺ τοῦ κόσμου ὅπως εἶναι, καὶ τοῦ κόσμου ὅπως θὰ εἶναι στὰ ἔσχατα. Ἐκεῖνο πού ἐξαφανίζει ἡ Εὐχαριστία εἶναι τὸ «εἶναι-πρὸς-θάνατον» τοῦ ὑπαρξισμοῦ, τὴν ὄντολογικὴ σύζευξη εἶναι καὶ μὴ εἶναι, ζωῆς καὶ θανάτου, μιὰ σύζευξη, ἡ ὁποία ὁδηγεῖ εἴτε στὴν ἀπελπισία, εἴτε στὴν ἀδιαφορία ὡς πρὸς τὴν μεταμόρφωση τοῦ κόσμου.

Ἡ Εὐχαριστία μᾶς καλεῖ νὰ ἀτενίσουμε ὄχι μόνο πρὸς τὰ «ἄνω», ἀλλὰ καὶ πρὸς τὰ «πρόσω». Δὲν μᾶς καλεῖ νὰ φύγουμε ἀπὸ τὸ χῶρο καὶ τὸ χρόνο, ἀλλὰ νὰ πιστέψουμε ὅτι χάρις στὴν Οἰκονομία τῆς Ἁγίας Τριά-

δος που πραγματοποιήθηκε στο πρόσωπο και το έργο του Χριστού, «συνεργία του Ἁγίου Πνεύματος», ο χώρος και ο χρόνος είναι δεκτικοί μεταμορφώσεως, και ότι η Βασιλεία του Θεού δεν είναι κάτι που θα εκτοπίσει την υλική δημιουργία, αλλά θα την μεταμορφώσει καθαιρώντας την από τα στοιχεία εκείνα, που προκαλούν τη φθορά και το θάνατο. Ἡ Εὐχαριστία μᾶς διαβεβαιώνει ότι ἡ ὕλη εἶναι ιερὴ καὶ ἄξια κάθε τιμῆς ἀπὸ τότε που σαρκώθηκε ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ⁵⁷, καὶ ὅτι ὁ χρόνος εἶναι καὶ αὐτὸς καθαγιασμένος ἀπὸ τὴν ἔνσαρκη παρουσία Του. Χάρη στὸν ἐσχατολογικὸ χαρακτήρα τῆς Εὐχαριστίας καταδεικνύεται ὅτι τὸ πρόβλημα, που ἀντιμετωπίζουν τὰ ὄντα τῆς κτίσεως, δὲν ἐγκτεται στὴν ὕλη ἢ τὸ χρόνο καὶ τὸ χωρὸ, μέσα στὰ ὁποῖα ζοῦν, ἀλλὰ στὴν καθάρση καὶ μεταμόρφωσή τους, ὥστε τὰ στοιχεῖα αὐτὰ νὰ ἀποβοῦν φορεῖς ζωῆς, καὶ ὄχι θανάτου. Ἔτσι ἡ Εὐχαριστία ὡς «κοινωνία τῶν ἐσχάτων» μᾶς ἀποκαλύπτει ὅτι ὁλόκληρη ἡ κτίση εἶναι προορισμένη ἀπὸ τὴν ἀγάπη τοῦ Θεοῦ νὰ ἀπαλλαγεῖ τελικὰ ἀπὸ τὴ φθορὰ καὶ τὸ θάνατο καὶ νὰ ζῆσει «εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων», ἔχοντας ὡς κεφαλὴ τῆς τὸν ἔσχατο Ἀδάμ», Αὐτὸν που ἔκαμε πραγματικότητα ὅ,τι ἀρνήθηκε καὶ ἀπέτυχε νὰ κάμει ὁ «πρῶτος Ἀδάμ»: τὴν κοινωνία τοῦ κτιστοῦ μὲ τὸ Θεό.

* * *

Προσπαθήσαμε, προσεγγίζοντας τὴν Εὐχαριστία κατὰ κύριο λόγο ὡς Λειτουργία, γιατί ἔτσι τὴν βιώνουν οἱ πιστοὶ στὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία, νὰ δοῦμε, μὲ τὴ βοήθεια μαρτυριῶν τόσο ἀπὸ τὴ Γραφή ὅσο καὶ ἀπὸ τοὺς Πατέρες, τί σημαίνει ὅτι ἡ Εὐχαριστία ἀποτελεῖ εἰκόνα τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ, φανέρωση, προτύπωση καὶ πρόγευσή της. Σκοπὸς μας ἦταν νὰ δείξουμε ὅτι εἶναι ἀνεπίτρεπτο, τόσο στὴν ἀκαδημαϊκὴ θεολογία ὅσο καὶ στὴ λειτουργικὴ πρακτικὴ, νὰ ὑποτιμοῦν ἢ νὰ συστίξουν μὲ διαφόρους τρόπους τὸν ἐσχατολογικὸ χαρακτήρα τῆς Εὐχαριστίας. Ὁ χαρακτήρας αὐτός, ὁ ὁποῖος εἶναι διάχυτος τόσο στὴν Ἁγία Γραφή ὅσο καὶ στὴν Πατερικὴ σκέψη, μάλιστα δὲ στὸ συχνὰ περιφρονημένο ἀπὸ τοὺς δογματικοὺς θεολόγους μας λειτουργικὸ τυπικὸ, παρὰ τις ἀλλοιώσεις, που ἔχει ὑποστεί τὸ τελευταῖο κατὰ καιροὺς ἐξ αἰτίας τῆς ἀμελείας ἢ ἀγνοίας τῶν κληρικῶν μας, μαρτυρεῖ ὅτι στὴν Εὐχαριστία δὲν ἔχομε μιὰ φυγὴ καὶ λύτρωση ἀπὸ τὸ χωρὸ καὶ τὸ χρόνο ἢ τὴν ἱστορία, ἀλλὰ τὴ βιβλικὴ προοπτικὴ τῆς μεταμορφώσεως τοῦ χωροῦ καὶ τοῦ χρόνου, καθὼς καὶ ὅλης τῆς δημιουργίας, τὴν ὁποῖαν ἔκτισε «καλὴν λίαν» ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ.

Σκοπὸς μας ἦταν ἐπίσης νὰ βοηθήσουμε, ὅσο μπορούμε, στὴν ἀπαλλαγὴ τῶν πιστῶν μας ἀπὸ ἀντιλήψεις καὶ «βιώματα» εὐχαριστικά, τὰ ὁποῖα κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ δυτικοῦ εὐσεβισμοῦ —ἐνδὸς εὐσεβι-

57. «καὶ σέβων οὐ παύσομαι τὴν ὕλην, δι' ἧς ἡ σωτηρία μου εἰργασται» (Γ' ἰν. Λαμασκηνός, Πρὸς τοὺς διαβ. τὰς ἀγ. εἰκόνας, I, 16, PG 94, 1245).

σμοῦ πού ἔχει διαβρώσει περισσότερο ἀπὸ ὅ,τι φανταζόμαστε τὴ λατρεία μας— τείνουν νὰ στερῆσουν τὴ Λειτουργία μας ἀπὸ τὸν ἀναστάσιμο καὶ πανηγυρικό της χαρακτήρα ἢ νὰ τὴν μετατρέψουν σὲ μέσο ἀτομικῆς εὐσέβειας καὶ ψυχολογικῆς κατανύξεως καὶ σὲ ὄργανο ἱεραποστολῆς ἢ ποιμαντικῆς⁵⁸. Θεωρήσαμε ἐπίσης ἀπαραίτητο νὰ υπογραμμίσουμε, σὲ μιὰ ἐποχὴ κατακερματισμοῦ τῶν τοπικῶν Ἐκκλησιῶν μας, τὸν κοινωνικό καὶ «καθολικό» χαρακτήρα τῆς Εὐχαριστίας ὡς «συνάξεως ἐπὶ τὸ αὐτὸ» ὅλης τῆς τοπικῆς Ἐκκλησίας, γιατί ἡ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ εἶναι σὺ ν α ξ η, μιὰ σὺναξη ὅμως δ ο μ η ἔ ν η μὲ συγκεκριμένο τρόπο, ἔχοντας τὸν Χριστὸ ὡς κέντρο της καὶ κεφαλὴ της, περιστοιχιζόμενο ἀπὸ τοὺς Ἀποστόλους. Ἡ δομὴ αὐτῆ, ἡ ὁποία εἰκονίζεται στὴν Εὐχαριστία καὶ μεταφέρεται στὴν δομὴ τῆς ἴδιας τῆς Ἐκκλησίας ὡς ἐνότητα τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ περὶ τὸν ἐπίσκοπο, περιστοιχιζόμενο ἀπὸ τοὺς πρεσβυτέρους, ἔχει τὶς ρίζες της στὸν εὐχαριστιακὸ εἰκονισμό τῆς Βασιλείας, καὶ ἐμπεριέχει γι' αὐτὸ τὸ λόγο ἔσχατη ἀλήθεια, ἡ ὁποία δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ὑποτιμηθεῖ χάρι μιάς δῆθεν πιὸ «πνευματικῆς» ἀντιλήψεως τῆς Ἐκκλησίας.

Σκοπὸς μας, τέλος, ἦταν νὰ δείξουμε τὶς ἀνθρωπολογικὲς καὶ κοσμολογικὲς συνέπειες τοῦ ἔσχατολογικοῦ χαρακτήρα τῆς Εὐχαριστίας, συνέπειες οἱ ὁποῖες λησμονοῦνται συχνὰ κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν ἴδιων ἀτομοκρατικῶν τάσεων, πού ἔχουν εἰσβάλει στὸ χῶρο τῆς Ἐκκλησίας μας. Οἱ συνέπειες αὐτὲς μᾶς καλοῦν νὰ ἀντλήσουμε ἀπὸ τὴν Εὐχαριστία ἔσχατολογικὴ συνείδηση καὶ ἠθος, πράγμα πού τείνει νὰ ἀφανισθεῖ, καθὼς οἱ ἄνθρωποι —ἀκόμα καὶ οἱ πιστοί— ἐγκλωβίζομαστε στὰ ὄρια μιᾶς ἐνδοκοσμικῆς καὶ ἐνδο-ιστορικῆς προοπτικῆς, τόσο στὸν προσωπικό ὅσο καὶ τὸν κοινωνικό μας βίον. Ἀλλὰ ὁ ἄνθρωπος πού «ζεῖ ἐν τῇ Εὐχαριστίᾳ καὶ διὰ τῆς Εὐχαριστίας», γιὰ νὰ θυμηθοῦμε τὰ λόγια τοῦ ἀείμνηστου π. Florovsky, ὅταν βέβαια ἡ Εὐχαριστία αὐτὴ τελεῖται σωστά, ἐθίζεται στὸ νὰ βλέπει ὄχι μόνο πρὸς «τὰ ἄνω», ἀλλὰ καὶ πρὸς «τὰ πρόσω», νὰ τοποθετεῖ δηλαδὴ τὸν ἑαυτό του, τὰ ἔργα του καὶ τὴν ἴδια τὴν ἱστορία κάτω ἀπὸ τὸ φῶς καὶ τὴν κρίση τῆς Βασιλείας, ἀναζητώντας πάντοτε καὶ σὲ ὅλα τὰ ἔσχατολόγημά τους («Ζητεῖτε πρῶτον τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν δικαιοσύνην (δηλαδὴ

58. Εἶναι ἀποκαλυπτικὸ τὸ ἐπιχείρημα πού προβάλλεται γιὰ νὰ δικαιολογηθεῖ ἡ ἀστοχία καὶ καινοφανής —εἰσῆχθη στὸν αἰῶνα μας— μεταφορὰ τοῦ κηρύγματος ἀπὸ τὴ φυσική του θέση μετὰ τὴν ἀνάγνωση τοῦ Εὐαγγελίου στὴν ὥρα τοῦ Κοινωνικοῦ, ὅταν πλέον ἔχει συντελεσθεῖ ἡ Ἀναφορὰ, καὶ ἐπίκειται ἡ κοινωνία μας μετὰ τὴν αἰώνια ζωὴ τοῦ Θεοῦ. Τὸ ἐπιχείρημα ὅτι τότε ἔχει συγκεντρωθεῖ περισσότερο ἐκκλησιασμὰ μαρτυρεῖ ὅτι τὸ ἱεραποστολικὸ ἢ ποιμαντικὸ κριτήριον ἔχει ὑπερισχύσει τοῦ δομικοῦ καὶ εἰκονολογικοῦ: δὲν ὑποψιαζόμαστε κἄν ὅτι μετὰ τὴ μεταφορὰ αὐτὴ ἀλλοιώνουμε τὴν εἰκόνα τῆς Βασιλείας, ἀνατρέπομε τὴν ὅλη κίνηση καὶ πορεία ἀπὸ τὴν ἱστορία πρὸς τὴ Βασιλεία, καὶ εἶναι σὰν νὰ παίζουμε τὴν πρώτη πράξη ἐνὸς δράματος μετὰ τὴν τελευταία!

τὴν ἀγάπην) αὐτοῦ», *Ματθ.* 6,33), νὰ ἀφήνει τὴν τελικὴ κρίση τῶν ἄλλων στὰ χέρια τοῦ Θεοῦ, καὶ νὰ βλέπει σὲ ὅλα τὰ ὄντα τὸν ἔσχατο προορισμὸ τῆς ἐνσωματώσεως καὶ ἐπιβιώσεώς τους ἐν Χριστῷ στὸν «ἀγήρω καὶ ἄληκτον αἰῶνα». Ἡ Εὐχαριστία μὲ τὴν ἐσχατολογικὴ προοπτικὴ τῆς μᾶς θεραπεύει ἀπὸ τὴν φιλαυτία, τὴν πηγὴ ὄλων τῶν παθῶν, συντρίβει τὴν ἴδια τὴ ραχοκοκκαλιὰ τῆς ἀτομοκρατίας, καὶ μᾶς μαθαίνει νὰ ὑπάρχομε σὲ σύναξιν μὲ τοὺς ἄλλους καὶ μὲ ὅλα τὰ ὄντα τῆς δημιουργίας τοῦ Θεοῦ. Ἡ Εὐχαριστία παύει ἔτσι νὰ εἶναι μιὰ «θηρσκευτικὴ ἐμπειρία» ἢ ἓνα μέσον ἀτομικῆς σωτηρίας, καὶ γίνεται ἓνας τ ρ ό π ο ς τ ο ὕ ε ἰ ν α ι, τρόπος ζωῆς, φωτισμένος ἀπὸ τὸ ὄραμα καὶ τὴν προσδοκία τοῦ μέλλοντος, ἀπὸ αὐτὸ πού θ ἄ εἶναι ὁ κόσμος, ὅταν τελικὰ μεταμορφωθεῖ σὲ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ.

Ἄλλὰ τὸ θέμα τῆς σχέσεως Εὐχαριστίας καὶ Βασιλείας τοῦ Θεοῦ εἶναι πελώριο καὶ ἡ σημασία του καίρια γιὰ τὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ πλήρης κάλυψή του θὰ ἀπαιτοῦσε περισσότερο χῶρο ἀπὸ αὐτὸν πού, κάνοντας ἤδη κατάχρηση τῆς φιλοξενίας τοῦ περιοδικοῦ αὐτοῦ, ἀφιέρωσαμε. Κάθε συνέχιση τῆς προσπάθειας καὶ κάθε καλόπιστη καὶ δημιουργικὴ συζήτηση, ἤρεμη καὶ πολιτισμένη, μακρὰ ἀπὸ προσωπικὴ ἐμπάθεια — ὄχι ἄγνωστη, δυστυχῶς, στοὺς κύκλους μας— θὰ βοηθοῦσε πολὺ στὸ νὰ διευκρινιστοῦν πολλὰ σημεῖα ἢ νὰ ἀναπληρωθοῦν πολλὰ κενὰ τῆς προσπάθειας αὐτῆς.

